

ЕЗИКОВИТЕ ВЪПРОСИ ВЪВ ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ ПРЕДГОВОР ОТ 20-те – 70-те ГОДИНИ НА XIX ВЕК¹

Мария Мицкова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

LINGUISTIC ISSUES IN PREFACES TO BOOKS PUBLISHED IN THE NATIONAL REVIVAL PERIOD 1820 – 1870

Maria Mitskova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

*На проф. д.ф.н. Диана Иванова
по случай нейния 60-годишен юбилей*

The present paper seeks to mark Bulgarian linguistic thoughts and ideas represented in prefaces published during a period of 50 years (from second to seventh decade of XIX c). It analyses the role of the prefaces as a scene of a public debate on problems of Bulgarian standard language constructing and development as well as the role of the language itself in the formation of the national awareness.

Key words: history of Bulgarian standard language, history of Bulgarian linguistic thoughts, nation-building process, Bulgarian revival period

1. Характерно за езиковата ситуация в общества, които в епохата на национализма в Европа са лишени от политическа самостоятелност, какъвто е българският случай, е засилването на символната функция на националния език. Именно тя осигурява системата на репрезентации и представи, които да гарантират един споделен мироглед на нивото на цялото общество – езикът се превръща в основен инструмент за единение в процеса на „въобразяването на нацията“ (Андерсън 2006), игра-

¹ Статията представлява част от проекта „Българската националноезикова програма и концепции за езиково и литературно наследство в условията на европейска интергарция и глобализация“ към Фонд „Научни изследвания“ на ПУ „Паисий Хилендарски“ (сесия 2011 – 2012 г.)

ейки водеща роля в конституирането на колективната идентичност. В крайна сметка действителността на общия език и обичаите се оказват най-достъпната за възприемане концепция (Хрох 1999: 92). Очевиден е политико-идеологическият елемент на подобен цивилизационен избор в процеса на конструирането на един език и на идеята за него, защото, както споменава Ерик Хобсбом, цитирайки Ейнар Хаунген: противно на националистическия мит, езикът на един народ не е основа на националното съзнание, а „културен артефакт“ (Хобсбом 1996: 120). И ако променливите територии, с които се идентифицира конструиращата се нация, сложните траектории на скиталчеството, подвижните, реалните и въобразените ѝ граници са в същността на пространствените ѝ характеристики, то езиково опосредстваното въобразяване е темпорална характеристика – езикът прави възможно миналото и настоящето на нацията да се слоят в едновременност (Банковска 2001: 15).

При липсата на институционализирани органи на просветата през Възраждането езикът се явява компонент на създаващата се представа за българската държавност (Иванова 2008: 74). Ето защо превръщането му в духовната институция, която да определи разбираемите постулати и обозримите граници на национално единение и същевременно национално отграничаване, е една от същностните особености на българската националноидентификационна версия.

2. Въпросите на езика неизменно присъстват в публичния диалог на XIX век. Причините са дълбоки и се коренят, от една страна, в промените на стереотипите на мислене и задълбочаващите се процеси на национално консолидиране, от друга – в идейните трансформации, породени от огледалото на Европа, които извеждат на преден план усещането за изостаналост и съзнанието за недостиг (Тодорова 2004: 11), желанието за наваксване на пропуснатото от естествения път на еволюция в европейския хоризонт (като основна причина за което се посочва Османската империя – *чи откак е България под иго попаднала, нищо съвсем не знаем*² (Попович 1837 – по Леков 1992: 62). Така преодоляването на „властващите фигури на отсъствието“ (Кьосев 1998: 8) се компенсира чрез символично съграждане (Александрова 2008: 37) – чрез съставянето на проекти за книжовен език, за независима църква, за свободна държава.

2.1. Тъй като през Възраждането се наблюдава едно активно отношение към проблемите на българския книжовен език (Андрейчин 1982: 485), няма въпрос на езика, който да е останал скрит от погледа

² Всички възрожденски примери са дадени с осъвременен правопис, като е запазена оригиналната пунктуация.

на автора на възрожденски предговор. Както споменава П. Оджаков през 1871 г. в своята „Наука за песнотворството и стихотворството“, у нас е влязло обичай да се говори в предисловията и за българският език и правописание и това си има естествената причина, особено когато нашият книжовен език не е стиснат йоще в определени граматически правила (Оджаков 1871: XIV). Всички значителни въпроси на езиковото строителство, езиковия развой, езиковото планиране и езиковата политика от 20-те години на XIX в. до Освобождението, кодификаторските модели, книжовноезиковите борби и споровете по общи или частни езикови проблеми са разгледани във възрожденските предговори. Аналогично на възрожденския печат възрожденският предговор играе ролята на „своеобразен летопис“ (Иванова 1998: 4) на етапите на изграждане на филологическите представи и разбирания.

Проблемите, засегнати в предговорите на възрожденската книга, могат да се систематизират в няколко групи.

2.1.1. На първо място това са общите и принципните въпроси, свързани с книжовния език. Авторите и преводачите от този период напълно в духа на просвещенската идеология, свързана с борба срещу невежеството и суеверията, със стремежа към изграждане на нова светска наука, изкуство и култура, към преустройство на образованието (Данова 1994: 18), определят водещата роля на човека във формирането на новите рационални принципи за света. През призмата на развитието на възрожденската лингвистична мисъл този постулат се обвързва и с представата за водещата роля на родния език като основно средство за образование и просвета. Призивът на П. Пиперов от предговора към „Приключения Телемаха“ „*Требуют, братие, книги, требуют учителя*“ (Пиперов 1845 – по Леков 1992: 106) се явява квинтесенция на явлението, защото, както твърди Хр. Павлович още през 1835 г. в предисловието към своя „Разговорник греко-български“, *сичката слава бива от учението, а учението тамо цавти, гдето се предава на свой език* (Павлович 1835 – по Леков 1992: 50). Една година по-късно Райно Попович в предговора на Христостията застъпва същото становище: *нужда е за книги, които са издават на наш език, да помагати и за да са умножи учението на нашият народ* (Попович 1837 – по Леков 1992: 63). Подобна е и позицията на Ем. Васкидович, който в предисловието на „Наръчна книжка“ съветва: *Прочее, о, благоразумни български просветители! Старайте ся, ако сте същи българи и трудите ся колкото ви е Бог просветил, основателно български да пишете* (Васкидович 1847 – по Леков 1992: 120). С натрупването на книжовен опит и развитието на художестве-

ната литература, с отпечатването на книжнина на различна тематика и от различните клонове на знанието в следващите десетилетия на образованието се гледа като на неотменима съставка в духовния живот на българина и като на необходимо условие за национален напредък (Иванова 1998: 9). В този аспект е знаково изказването на Иван Чичи: *Учението е храна за душата* (Чичи 1858 – по Леков 1992: 183).

2.1.1.1. Както вече беше споменато, писателите от периода на Възраждането отреждат на езика ролята на основен идентификационен фактор. Но по пътя на изнамирането на своето собствено лице и съзнание българинът се обръща и към останалия славянски и неславянски свят, в аналозиите и отделянето от него създава свои отговори, концепции и модели. В общественото огледало на възрожденските предговори също намират място съмненията и лутанията на новата нация.

От една страна, в търсене на себе си българинът се легитимира като част от славянския свят. *Славянобългарският език и ние, славяно-българите* са конструкции, особено характерни за манталитетите на десетилетията докъм 40-те години на XIX в. В предисловията на не едни български автор, като започнем от Ан. Кипиловски (1825 г.), преминем през Неофит Рилски (1835 г.), К. Фотинов (1843 г.) или Хр. Павлович (1845 г.), лингвистичните визии, поставени под една или друга форма в тази парадигма, варират от простата идентификация с останалия славянски свят до модели за конструиране на книжовния език с активното участие на черковнославянския език³. Славянската призма е един от медиаторните канали, през които промените преминават и се превеждат на адекватния за българската модерност език. В същото време, като обвързан с традицията, този ракурс е натоварен да носи бремето и отговорността на историята, в негово лице българските езикостроители виждат едно от решенията в процеса на търсене на модели и пътища за конструирането на книжовния език. Именно ритуализираното отношение към собствената история предопределя стремежа да се въвлекат в ново единство всички, които говорят български или смятат себе си за българи (Гладкова, Ликоманова 2002: 200), което става особено актуално след 40-те години с навлизането

³ За ролята и степента на участие на черковнославянския език при конструиране на модели за бъдещия книжовен език в концепциите на представителите от т.нар. Славянобългарска, Черковнославянска и Новобългарска школа от 30-те години на XIX век вж. Андрейчин, Л. *Из историята на нашето езиково строителство*. С., „Народна просвета“, 52 – 58; *История на новобългарския книжовен език*. С., БАН, 1989, с. 86 – 134; Русинов, Р. *Учебник по история на новобългарския книжовен език*. С., „Наука и изкуство“, 1980, 75 – 88.

на романтическите идеи за езика, обвързани с погледа към езиковата древност, към фолклора като въплъщение на вечната и неизменна природа на народа, с афинитета към търсене на Хердеровия „дух на нацията“. В този аспект грижата за старината и издирването и събирането на народни умотворения се приемат като приоритетни задължения от страна на българските книжовници, на тях се гледа като на *показалка на степенот од умственото развитие од народот и огледало на неговиот живот* (Миладинови 1861 – по Род и език: 337). Също така самото „откриване“ на старобългарския език за възрожденските книжовници се оказва един от инструментите на самоутвърждаване, самовглеждане и самоопределение – *този ѝезик, ѝедничката наша древност, ѝедничкото от прадедите ни наследство*, както го нарича Ив. Момчилов (Момчилов 1865 – по Леков 1992: 253), се превръща в една от най-ценните придобивки, с които да се докаже принадлежността към останалия цивилизован свят. Затова поддържането на връзката с миналото обуславя по-силното патриотично отношение към родната книжовна традиция, чиято роля не е пренебрегвана в нито една възрожденска концепция за езика (История 1989: 94).

От друга страна, българинът насочва поглед към Европа на *просвещените нации*. Възрожденският концепт „Европа“ се състои в отъждествяването му с проекта на модерността (Мицкова 2006: 236). Манифестирайки своите пристрастия към една или друга европейска идея или позовавайки се на авторитета и научните тези на не един европейски учен, българските автори в крайна сметка демонстрират завидна информираност и заинтересованост по редица въпроси и дискусии, случващи се на страниците на европейската наука, не само като наблюдатели, но и с патоса на дейни (макар и дистанционни) участници в идейното раздвижване на епохата, които прилагат или влагат собствената българска версия в чуждия пример, търсейки решение на противоречивата задача как едновременно да се учат от европейските страни и да отстояват своята идентичност (Везенков 2006: 112).

На страниците на възрожденските предговори са споменати имената на десетки чужди автори, обсъдени са адекватно техните книги и твърдения по отношение както на развитието на лингвистичната наука и славистиката, така и по отношението им конкретно към проблемите на българския език, неговото развитие и неговата история. Така например в предговорите от 20-те и 30-те години, чиито автори в голямата си част са духовни лица или гръцки възпитаници, се срещат често имената на елински философи и мислители като Ксенофонт, Платон, Аристотел, Тукидит, Софокъл, Омир. С харизматична-

та личност на Ю. Венелин и романтичното му преклонение пред българите, българската старина и българския фолклор е свързана част от историята на българската филологическа мисъл през Възраждането. Неговото име неизменно присъства в предговорите на В. Априлов, М. Кифалов, Ан. Кипиловски от 40-те години на XIX век. За научните основи, върху които започва да се полага родната лингвистична мисъл, както и за ръста на тогавашното филологическо познание са особено впечатляващи позоваванията на Р. Жинзифов – в предговора на неговата „Новобългарска сбирка“ от 1863 г. са цитирани имената и изследванията на десетки учени слависти, сред които Добровски, Шафарик, Востоков, Карамзин и проч. (Жинзифов 1863 – по Леков 1992: 234 – 235). През третата четвърт на XIX век вече се появяват лица, които в книжовноезиковата си дейност стъпват съвсем определено, дори професионално, върху постиженията на европейската езикословна наука (проф. М. Дринов, В. Д. Стоянов, Н. Първанов, Т. Икономов и др. (Вачкова 2008: 159). Това на свой ред е поредното доказателство за разбирането, че процесите, развиващи се и осъществени на българска почва, не се случват изолирано, а са част от общоевропейските тенденции.

Изясняването на взаимоотношението *традиция : ново познание* е много важно за вникването в механизмите на процесите на изграждане и съзряване на личността на граматичните и на абстрактната конструкция на вижданията им за особеностите на родния език (Вълчев 2008: 21). В крайна сметка именно в баланса между стремежа за придържане към славянската традиция с нейните проверени модели и желанието за отделяне от нея, желанието за промяна българите маркират най-важните прояви при формирането на една нова духовна култура, опряна здраво на предходните национални традиции, но и с очертани проекции за бъдещето (Иванова 1998: 4), осъществяват своя „ренесанс“ на мисленето, своя собствен националноидентификационен и книжовноезиков вариант.

2.1.1.2. Един от принципните въпроси, отразен в предговорите, е въпросът за национальноезиковия проект на Възраждането. На предно място в него стои идеята за създаването на нов „висок“ български език, на книжовен език на народна основа, който обаче да се различава от просторечния, тъй като целите и функциите му са далеч по-широки и той ще трябва да обслужва всички сфери от битието на социума, а основната му функция е провидяна като символ и обединител на формиращата се нация. По този въпрос становището на Неофит Рилски е ясно и непоклатимо – във Филологическото предуведомление на грама-

тиката си той заявява: *един язик, що се предава народу писмено, трябва да различествуе от общия, що се употребява между множеството. И не е ли потребно да има секой честолюбие да изучи писаният язык, различен от протонародният (...), защото трябва да отбегваме от протолюдният и подлиат язык* (Рилски 1835 – по Леков 1992: 35 – 36). По аналогичен начин вижда ролята на книжовния език и М. Кифалов в предговора на Венелиновата книга „Заради возрождений новой болгарской словесности или науки: *учений свят всякога народа варди в писаниии по-много или по-малко едно общо наречие, т.е. язык, и повисок слог от протолюдие, кое в различни страни, градове, села говори различно* (Кифалов 1842 – по Леков 1992: 89). На страниците на предговорите намират място идеите и споровете на книжовниците за пътищата и методите, по които да се съгради този книжовен език, становищата им по отношение на един от най-принципните въпроси при изграждането му, а именно за мястото на традицията. Засяга се въпросът за начините за формиране на книжовния език на народна основа и широката обществена дискусия за избора на диалектна основа. Например Натанаил Пловдивски и Захарий Княжески в предисловието към преведената от тях книга „Зерцало или огледало християнское“ заявяват през 1847 г.: *Исправлението на языка наш и правописанието можисо времени да са обработи, кога са обогати словесността ни, и да са состави полная гламатика, а сега треба да говориме и пишеме кой както знае, без да осуждаваме другите* (Княжески 1847 – по Род и език 165). При наличието на такова значително езиково разнообразие закономерно възниква въпросът за говорното единство на книжовния език. В историческите условия на 40-те години на XIX век пред българската интелигенция е стоял нерешен въпросът върху кое наречие да се образува основата на книжовния език, така че е естествено да се стигне до заключението всеки да пише, както разбира, т. е. на родния си диалект или на друго наречие, което познава, а по-късно обстановката ще се изясни (История 1989: 167).

2.1.1.3. Основен проблем, който вълнува изкушените от перото българи от периода на Възраждането, е проблемът за установяване и кодифициране на унифицирани правописни и правоговорни норми. В предговорите се обръща специално внимание на значимостта на граматиката и речника за унификацията, стабилността и стандартността на формирация се книжовен език. Въпреки че преди Освобождението така и да не се стига до създаването на речник на книжовния български език, езиковите архитекти на Възраждането издават и преиздават десетки граматики и буквари. В началните десетилетия на XIX век

книжовници като Ан. Кипиловски се сблъскват с огромните трудности, които липсата на речник и граматика на роден език водят след себе си. В индивидуалните им лингвистични представи именно в граматиката и речника с тяхната основна роля да представят всеобщи норми и правила са провидени и фундаменталните начала на книжовния език. Ето защо филологическите им проекти неизменно са обвързани с идеята и/или почина за създаването им. За първостепенната нужда от единна граматика говори и Неофит Рилски: *Всекому е прочее известно защо пишемий язык има своето основание на граматическите правила. И понеже никой язык не може да приима своето благообразие и справление иначе, разве ако се не подложи под граматически правила, того ради като най-неуждна вещь потребна е от сичко най-перво една граматика на нашият матерний природен язык* (Рилски 1835 – по Леков 1992: 33); за *потребността на някоя словница за бащинът ни язык, основана на народен изговор (...), която ще упъти щогоде нейните четци да пишат и говорят уредно български*, говори и Ив. Богоров (Богоров 1848 – по Леков 1992: 126). Въпросът за общата граматика, която ще даде така търсеното единство на книжовната практика чрез задаването на всеобщи езикови правила (Иванова 1998: 48), стои на предно място сред филологическите разисквания през целия период на Възраждането. В този аспект Г. В. Миркович 25 години по-късно от Неофит Рилски категорично заявява в своя предговор: *граматиката е основата на един език* (Миркович 1860 – по Леков 1992: 199). В последната четвърт на XIX век, когато с натрупаната специализирана книжнина на роден език, с развитието на художествената литература лингвистичното познание достига по-високо научно ниво, Й. Груев спокойно и с академичен тон разяснява: *Нуждата за една обща българска граматика усеят най-много по училищата ни. Граматиката обаче, като сборник на правилата за един язык, не може да е работа на един човек. За да напишем граматика, трябва пръве да опознаем целий живот на языка, за изучим и съберем законити му от всяка страна, а затова трябва дълги издирвания и испитвания* (Груев 1858 – по Леков 1992: 181).

Правописният въпрос е най-широко обсъжданият въпрос през Възраждането. На него често се гледа като един от основните проблеми на книжовния език (Иванова 1998: 18). В този аспект предговорът също се превръща в бойно поле на спорове относно състава на азбуката, броя на буквите, изписването на отделните букви. Например с тяснофилологическо значение от наша гледна точка, но изключително важен от гледна точка на езикостроителя от първата трета на XIX век

е въпросът за писменото обозначавање на звука ъ. Около този въпрос още от началото на 20-те години на XIX в. се водят голяма част от споровете на Брашовското филологическо дружество, но те продължават и през следващите десетилетия в предговорите на Ем. Васкидович от 1847 г. и 1852 г., на Георги Бусилин от 1844 г., на Сава Радулов от 1853 г. или Хр. К. Сичан-Николов през 1858 г. С подобен статус е и всеизвестният спор през втората четвърт на XIX век около мястото на определителния член в българската граматика. На страниците на възрожденските предговори от това време се води оживена дискусия по въпроса дали членните форми трябва да се използват в писмената практика. К. Огнянович, Хр. Павлович, К. Фотинов се изказват против употребата му с довода, че не съществува в останалите славянски езици или в езика образец – черковнославянския. Всъщност мястото на членната форма е част от по-общия проблем за основата на книжовния език (История 1989: 390). Колкото и частни да изглеждат тези проблеми за съвременния човек, те се възприемат с особена сериозност от възрожденеца, тъй като на правописа се гледа като на основно средство за внасяне на единство в книжовния език (Иванова 1998: 18)

2.1.2. Освен към общите езикови въпроси книжовниците насочват своето внимание към по-частни въпроси. Тук се включват обсъждането на конкретни езикови прояви на отделни личности, личните спорове между авторите относно разбиранията им по даден езиков проблем или езикова проява, разискването на индивидуални правописни случаи или отделни проблеми – като въпроса за изучаването на чужди езици. Като част от същото явление можем да приемем самото излагане на мисли и предложения по конкретни проблеми – независимо дали са свързани с развитието и конструирането на отделни граматични и синтактични категории, с използването на дадени лексикални средства, или със следването на определени езиковостроителни принципи. В предговорите се засягат отделни въпроси от стилистичните избори на дадения автор – предпочитането на конкретни изразни средства и загърбването на други и причините за този избор. Представят се преводаческите принципи, които се следват в дадения текст. Разискват се основни проблеми на превода, например каква трябва да бъде зависимостта между оригинал и превод, причините за превода и за избора на даденото произведение и пр.

Излагането на тези частни езикови въпроси, както и отношението, което отделните книжовници вземат по тях, позволява да се очертаят по-ясно контурите на процесите, довели до избистрянето на концепциите за българския книжовен език, защото именно чрез вглежда-

нето в детайлите се попълват празните места и неизяснените положения и ситуации от книжовноезиковата ни история. Конкретните и частните езикови прояви допълват общия поглед върху нея. Обръщането на специално внимание върху тях предоставя възможността за обрисуването на по-пълната картина на механизмите на създаване на книжовния език. Дава възможност да се проследи как отделните лични визии се вписват в общата диалектика на идеи и разбирания за битието и бъдещето на езика.

Ето защо максимата „В спора се ражда истината“ е особено адекватна за развитието на българската филологическа мисъл през Възраждането. На страниците на предговорите от това време словесното разискване, дори словесният двубой, в който всеки един от участниците отстоява своята позиция, са често срещани похвати. Този път на развитие е предначертан и препоръчан още от Неофит Рилски, който в предисловието на своята граматика изказва мнението, че *секой е свободен и беззаконен да даде първо своето мнение за това дело, а потом по многих и различных мнениях да се употреби замишленое дело* (Рилски 1835 – по Леков 1992: 34). През 20-те и 30-те години в предисловията си – единственото възможно място за публичен дебат преди началото на българския периодичен печат – Неофит Рилски репликира Берон, Р. Попович обсъжда съдбата на „Свещенно цветоборание...“ на Ан. Кипиловски, Кипиловски от своя страна критикува Берон за неизпълнените обществени обещания и подкрепя преводаческите начинания на Р. Попович. В следващите десетилетия предговорът изгубва част от полифункционалната си природа, но запазва ролята си на поле за личностна изява въпреки промените в българската социокултурна ситуация. В последната четвърт на XIX век предисловните лингвистични спорове се превръщат в научни дискусии, подплатени с научни факти и доказателства, каквито са например „бележките“ на Н. Първанов от 1868 г. върху граматиката на новобългарския език на Ив. Момчилов. Диалогичността се оказва другото лице на един от основните принципи при реализирането на възрожденската национальноезикова програма – демократизма.

3. Българският възрожденски предговор като една от новите жанрови форми, които възрожденската ни книжнина усвоява, осъществява активния диалог между създателя на книгата и нейния възприемател (Енциклопедия 1997: 594). Той е мястото, където много ясно може да се визуализира най-социалната страна от приложението на литературата – начинът, по който са организирани нейните връзки с публиката (Женет 1997: 14), пътят, по който тези връзки се реализи-

рат. Предисловието на възрожденската книга е авторовият текст, от който звучи собственият глас на възрожденския книжовник и преводач. Еманципацията от анонимността кореспондира пряко с идеята за индивидуалния прочит – не само на даден текст, но и на цялата действителност. Това ново самочувствие лежи в основата на движението за национална независимост като своеобразно продължение на стремежа към самостоятелен контекст и собствена версия на историята (Попов 2004), като по този начин разкрива и една от най-характерните черти на възрожденската ни култура – нейната диалогичност, отвореността към чуждото съзнание и знание, както и нейната утилитарност и дидактичност (Енциклопедия 1997: 594).

ЛИТЕРАТУРА

- Александрова 2008:** Александрова, Т. Българският книжовен езика като националноидентификационен проект през Възраждането. // *Българите, книжовността, езикът XIX-XX век*. Съставител и автор проф. дфн Вл. Мурдаров. София: ИК ЕМАС, 2008.
- Андерсън 2006:** Anderson, B. *Imagined Communities*. London – New York: Verso, 2006.
- Андрейчин 1982:** Андрейчин, Л. Филологическите основи, върху които се гради книжовната дейност на някои възрожденци през третата четвърт на XIX век. // *Български език*, кн. 6, 1982, 485 – 487.
- Банковска 2001:** Баньковская, Св. Воображаемые сообщества как социологический феномен (предговор). В: *Андерсон, Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма*. Москва: „Канон-пресс-ц“, 2001, 5 – 16.
- Вачкова 2008:** Вачкова, К. Типологична характеристика на българския книжовен език (Възрожденки период). Шумен: УИ „Константин Преславски“, 2008.
- Везенков 2006:** Везенков, А. Очевидно само на пръв поглед: „Българското възрождане“ като отделна епоха. // *Балканският XIX век. Други прочити*. Съставител и научен редактор Д. Мишкова. София, „Рива“, 2006, 83 – 127.
- Венедиктов 1981:** Венедиктов, Г. К. *Из истории современного болгарского литературного языка*. София: БАН, 1981.
- Вълчев 2008:** Вълчев, Б. *Възрожденските граматика на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Гладкова, Ликоманова 2002:** Гладкова, Г., Ликоманова, И. *Языковая ситуация: истоки и перспективы (болгарско-чешские параллели)*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum. 2002.

- Данова 1994:** Данова, Н. *Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век*. София: БАН, 1994.
- Енциклопедия 1997:** *Енциклопедия на българската възрожденска литература*. Отговорен редактор проф. Иван Радев. Велико Търново: „Абагар“, 1997.
- Женет 1997:** Genette, G. *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. Cambridge University Press, 1997.
- Иванова 1998:** Иванова, Д. *Езиковите въпроси в българския периодичен печат през Възраждането*. Пловдив: „Макрос 2001“, 1998.
- Иванова 2008:** Иванова, Д. *Недописани страници към историята на българския книжовен език. Учебно помагало. Ч.1. Славистични ракурси*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2008.
- История 1989:** *История на новобългарския книжовен език*. София, БАН, 1989.
- Кьосев 1998:** Кьосев, А. Списъци на отсъстващото. // *Българският канон? Критика на литературното наследство*. София: „А. Панов, 1998, 5 – 49.
- Леков 1988:** Леков, Д. *Писател – творба – възприемател през Българското възраждане*. София: „Народна просвета“, 1988.
- Леков 1992:** Леков, Д. *Родолубивий и благоразумний народе болгарский. Възрожденски преговори. Книга първа 1806 – 1865*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992.
- Мишкова 2006:** Мишкова, Д. В търсене на балканския оксидентализъм. // *Българският XIX век. Други прочити*. Съставител и научен редактор Д. Мишкова. София: „Рива“, 2006, 235 – 281.
- Оджаков П. 1871:** *Наука за песнотворство и стихотворство*. Изработена от Петра В. Оджякова. Одеса. 1871.
- Попов 2004:** Попов, А. *Печатната книга и авторството*. 24 април 2004. <<http://www.szlib-zk.eu/zaharinki.php>>.
- Род и език 2007:** *За български род и език. Възрожденските книжовници за българския книжовен език* (съст. Р. Русинов, М. Гърдева). Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2007.
- Тодорова 2004:** Тодорова, М. Клопката на изоставането. Модерност, темпоралност и източноевропейският национализъм. // *Култура*, бр. 45, год. XLVIII, 26.11. 2004, 10 – 11.
- Хобсбом 1996:** Хобсбом, Е. *Нации и национализъм от 1780 до днес*. София: „Обсидиан“, 1996.
- Хрох 1999:** Hroch, M. From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-Building Process in Europe. В: *Mapping the Nation*. Edited by Gopal Balakrishnan. London: Verso. 1999, 78 – 97.